

Виставка
Інституту
національної
пам'яті

ВТРАЧЕНА РІЧ ПОСПОЛИТА

ТЕРНОПІЛЬ

1 грудня 2014 року
Український дім

ЛУЦЬК

16 січня 2015 року
Галерея мистецтв
Волинської організації
Національної спілки
художників України

Виставка розпочинає цикл «Волинських зустрічей з історією у кіно», організованих Інститутом національної пам'яті та Генеральним Консульством РП в Луцьку, у ході яких також буде представлена творчість Ришарда Бугайського

ВТРАЧЕНА РІЧ ПОСПОЛИТА

НАСЛІДКИ НАЦИЗМУ ТА КОМУНІЗМУ
НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

За редакцією Єжи Еіслера
і Конрада Рокіцького

ВСТУП

Ініціатором дослідницької програми «Втрачена Річ Посполита», котру протягом двох останніх років реалізує Бюро публічної освіти Інституту національної пам'яті (м. Варшава), став його завідувач Томаш Лабушевскі. Програма включала проведення у Варшавському університеті 11 грудня 2009 року наукової конференції, практичним результатом якої стала ця праця, відкриття у травні 2010 року однойменної виставки й видання у 2011 році фотоальбому. Програма «Втрачена Річ Посполита» мала два спрямування. З одного боку, носила навчальний і популярно науковий характер, оскільки була адресована передусім шанувальникам історії, особливо вчителям та молоді. Нашою метою стала популяризація сучасних історичних знань на цю тему серед названих груп населення, а також подолання певних стереотипів, котрі стосуються сприйняття II Речі Посполитої і Польської Народної Речі Посполитої.

З другого боку, програма «Втрачена Річ Посполита» відзначалася виразним науковим характером, мала на меті оцінити збитки, котрі зазнала Польща і поляки від німецької та радянської окупації у 1939–1941 рр., протягом 45 років панування комуністів в країні. Нашим завданням був опис й аналіз як безпосередніх і невідворотних (передусім людських, а також, якщо це взагалі можна більш-менш чітко визначити, матеріальних), так і непрямих втрат, зумовлених тим, що післявоєнна Польща опинилася у зоні абсолютного радянського домінування¹, котре мало багатозначні, довготри-

¹ Слід підкреслити, що відмінності між поняттями «зона впливів» та «зона домінування» не обмежені тільки семантикою. Можна стверджувати, що після Другої світової війни в американській зоні впливу опинилися країни Західної Європи. З 1949 року більшість з них належали до НАТО. Американці навіть не подумали призначити Міністром національної оборони Італії одного з їхніх видатних військових командувачів італійського походження. Проте Міністром національної оборони Польщі протягом семи років був радянський маршал Костянтин

валі політично-військові, економічні, соціальні, культурні наслідки.

Як результат — Польща не отримала американської економічної допомоги в рамках Європейського плану відбудови і розвитку, плану Маршалла, названого за прізвиськом ініціатора цієї програми Джорджа Маршалла, державного секретаря США. Зруйновану у ході війни Річ Посполиту не тільки позбавили коштів на відбудову, розмір яких згідно правил плану мала б визначити Польща самостійно, натомість на довгі десятиліття обмежили у доступі до найсучасніших технологій. Західний світ досить швидко подолав епоху післявоєнної руїни, а потім пройшов дві декади економічного буму. Польща ж разом з іншими залежними від СРСР країнами «радянської спільноти» тільки віддалялася від Заходу.

На жаль, дистанція зростала не тільки щодо найбагатших держав. Войцех Рошковскі подає

Рокоосовський. Жоден з президентів США «не редагував» конституції союзних держав Західної Європи. Йосип Сталін, як відомо, «турботливо схилився» над основним документом Польської Народної Речі Посполитої. Задля справедливості слід додати, що американці стосовно переможеної Японії пішли далі і самі написали їй конституцію (яка чудово себе проявила і є чинною навіть сьогодні). Західноєвропейські країни мали тісні політичні, економічні, військові, культурні контакти зі США, котрі, хоча й були супердержавою, не нав'язували своєї волі у всіх питаннях. Наприклад, Франція у 1966 році вийшла з військової організації Північноатлантичного союзу, проте залишилася у його політичних структурах. Важко уявити подібну ситуацію щодо несуверенних держав Варшавського договору. Західні країни, перебуваючи у зоні американських впливів, не позбулися принаймні свого суверенітету та демократичних політично-соціальних систем.

Фрагмент експозиції виставки

такі дані: «Якщо перед війною польський громадський дохід на одного жителя був у 7 разів нижчий, ніж в США, то в 1989 р. — у 12 разів. Міжвоєнний британський дохід був у 6 разів вищий, ніж польський, в 1989 р. — у 8 разів, у Франції — відповідно — вищий у 4 і 10 разів, у Німеччині — у 5 і 11 разів. Найбільше вражає порівняння з країнами, які перед війною незначно випереджали Польщу — Фінляндією, Іспанією, Італією, або навіть поступалися — Грецією, Португалією. У 1989 році національний продукт brutto на одного жителя перевищував польські показники у 12 разів (Фінляндія), 8 (Італія), 5 (Іспанія), 3 (Греція), 2,5 (Португалія)»². Автор зазначав, що такі підрахунки не є точними, оскільки польський злотий в ПНР не конвертувався.

Розпочинаючи роботу на програмою «Втрачена Річ Посполита», ми хотіли знайти відповідь на питання, чому так відбулося. Названа проблема є дуже гострою, адже протягом 45 років нас переконували, що така дистанція поступово зменшується, і ми помалу на-

должуємо наші втрати відносно економічно розвинених країн Заходу. Пропаганда звучала оптимістично, проте реальність виглядала сірою, непривабливою. Звісно, не всі негативні явища у ПНР були наслідком комуністичного правління у післявоєнній Польщі. Не слід забувати, що в міжвоєнний період, під час окупації, перед Першою світовою війною польські землі не належали до економічно розвинених, порівнюючи з іншими державами Європи. Варто пригадати, що, незважаючи на численні господарські інвестиції, а саме Гдиню та Центральний промисловий округ, котрими наші предки (як і ми) пишалися, в II Речі Посполитій не вдалося перевищити рівень доходу на одного жителя 1913 року. Тому, подобається це комусь сьогодні чи ні, але очевидним є факт, що в XX ст. ми знаходилися, радше нас помістили, на периферію старої Європи.

Звісно, вирішальне значення у цій ситуації мали дві світові війни, котрі зруйнували Польщу значно більше, ніж інші європейські країни. Проте це питання і надалі залишається неоднозначним. Пам'ятаємо, що Владислав Гомулка навіть у кінці 60-х років важку еконо-

² Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza II RP I PRL, Warszawa 1995, s.289.*

Не забуваймо, що на територіях на схід від Бугу залишилися мільйони польських громадян: передусім українці, білоруси, литовці, а також поляки. Натомість у результаті рішення представників великих імперій західні та північні землі Польщі були малозаселеними, оскільки Велика трійка прийняла постанову щодо примусового виселення німців. На їх місце переїздили поселенці з центральних регіонів, а також репатріанти з-за Бугу. Як наслідок — процес колонізації, а інколи й реполонізації земель, названих пропагандою Поверненими землями, проходив швидше, ніж паралельний процес деполонізації Втрачених земель — про котрі, однак, не можна було говорити вголос.

У трактуванні змін, що відбувалися у повоєнній Польщі, часто повторюють помилку Владислава Гомулки — порівнюють її з II Річчю Посполитою без врахування зумовлених прогресивним розвитком суспільства процесів модернізації, котрі, незважаючи на різні політичні режими, відбувалися у всьому світі. Хіба

мічну ситуацію в Польщі часто й охоче пояснював наслідками нищівної війни, проте ніколи не визнавав наявності господарських помилок (колективізація сільського господарства, прискорена індустріалізація), котрих припустилася влада ПНР.

Намагаючись оцінити наслідки німецької та радянської окупації, ми враховували також демографічні й етнічні зміни. Слід пам'ятати, що не поляки їх ініціювали. Натомість були вони нав'язані жителям Речі Посполитої, особливо у ставленні щодо євреїв та циган, котрі зазнали жакливого геноциду з боку нацистів. Перестали існувати кресові штетли. Роками посилювався процес деполонізації Східних кресів³. Ми задумалися над тим, які ж були наслідки створення гомогенного післявоєнного польського суспільства? Етнічна однородність стала мінусом чи плюсом тогочасної Польщі?

³ Термін «Східні креси» вимагає коментарю. Видатний історик Томаш Штембош, який недавно помер, виступав проти використання цього словосполучення, слушно пояснюючи, що складно говорити про східні воєводства Речі Посполитої, зайняті 17.09.1939 року Червоною Армією, як про Східні креси, оскільки охоплювали вони загалом більше половини передвоєнних територій нашої держави. Не всі усвідомлюють, що зайнятий росіянами Брест перед війною мав центральніше розташування, ніж, наприклад, Лодзь чи Варшава, а Вільнюс знаходився на відстані 150 км від польсько-литовського кордону.

Польська дитина із району Замостья

розвиток системи освіти та боротьба з неписьменністю були притаманні тільки комуністичним державам? Чи ці питання гостро сприймалися комуністичними країнами тільки з огляду на попередню затримку у розвитку? Індустріалізація, перехід від сільськогосподарського спрямування на промислове були викликані не тільки бажанням комуністів створити багаточисленний робочий клас, а стали природним етапом розвитку суспільства. У цьому розумінні ідеологія скоріше мала вплив на форму цього процесу, а не на його початок і перебіг. Слід було провести електрифікацію, проте чи варто було так розбудовувати важку промисловість за рахунок інших галузей?

Подібний характер має проблема змін традицій — це природний наслідок зникнення або послаблення соціальних контактів у сучасному суспільстві. У Польщі цьому сприяли внутрішні міграції, громадське просування, що трапилося у житті сотні тисяч громадян, а також процеси урбанізації, котрі посилювали анонімність. Порівнюючи з довоєнним суспільством, сучасність бачилася менш моральною, фіксувався занепад цінностей. У наслідок гекатомби, що мала місце на польських землях у ході Дру-

гої світової війни, багато слів втратили своє первинне значення, оскільки часто вартували життя. Процес «занепаду звичаїв» не закінчився і після війни, адже цьому сприяло існування у брехні. По-різному розмовляли в сім'ї, на роботі, в школі... Девальвувалися поняття «патріотизм», «дружба», «допомога», навіть «правда» й «робота» як результат надмірного вживання в офіційному мовленні щодо явищ, котрі влада презентувала у спотвореному вигляді.

Не можна оминати проблеми невідворотних змін, спричинених нацизмом і комунізмом. Зникли мільйони польських громадян. Окремі верстви населення зазнали значно більших втрат, ніж інші — наприклад, інтелігенція. Через кілька років після війни у наслідок аграрної реформи і політики комуністів землевласники зникли як клас. Були знищені навіть матеріальні пам'ятки, котрі засвідчували їх значення у культурному та історичному процесі країни, і не тільки ті, що залишилися на Східних кресах.

Ми хотіли різнобічно проаналізувати усі складні питання, пов'язані з поняттям «Втрачена Річ Посполита». Тому, окрім істориків, до співпраці запросили представників інших

Фрагмент експозиції виставки

гуманітарних і соціальних дисциплін — політології, економіки, соціології, етики, географії. Результатом нашої роботи стала книга, котру ми представляємо. 13 статей, що увійшли до цього тому, становлять когерентну цілісність. Усі вони, проте в скороченій версії, прозвучали на конференції у приміщенні старої бібліотеки Варшавського університету. Три доповіді, виголошені Анджеєм Фрішке (*Середовище, котре зберегло в ПНР традиції II РП*), Анджеєм Новаком (*Фальсифікація історії та традицій як засіб легітимації комуністичної влади*), Анджеєм Хойновським (*Монополія меценату держави над культурою в Народній Польщі*), через причини, незалежні від редактора, не увійшли до цього тому.

Як вже згадувалося, ми прагнули різнобічно оцінити втрати, понесені Річчю Посполитою та її жителями. Автори двох перших статей, котрі працюють в Інституті політичних студій Польської академії наук і Collegium Civitas, Еугеніуш Цезари Круль (*Нацизм і комунізм. Ліквідація польського — подібності і відмінності в діях. Погляд на нацизм*) та Анджей Пачковські (*Два тоталітаризми: нацизм і комунізм щодо Польщі і поляків. Наслідки агресії III Рейху і СРСР та присутність окупантів на польських землях*) намагалися

показати й порівняти, що тоталітарні імперії зробили Польщі і її жителям на біологічному, економічному, політичному, соціальному, культурному рівнях.

Тадеуш Вольша з Інституту історії ПАН у своїй статті підняв цікаву тему, досліджуючи другу велику еміграцію в 1939–1989 роках як депозитарій польської традиції міжвоєнного двадцятиліття. У свою чергу Пьотр Мадайчик з Інституту політичних студій ПАН торкнувся теми соціальних змін у Польщі під впливом Другої світової війни. Наступну статтю під назвою *«Від люблінської Польщі до ПНР: геополітика, система і партія»* представив Войцех Матерські з ІПС ПАН. Викладач Інституту історії Лодзького університету Рафал Стобецькі у праці *«Світ комунізму. Між радянським оригіналом та його польською копією»* озвучив цікаве питання пропорцій у соціально-політичній системі ПНР між власне польськими елементами та імплантованими на Віслі з СРСР.

Гжегож Венцлавовіч з Інституту географії та просторового освоєння ПАН проаналізував зміни соціально-просторових структур на польських землях під впливом нацистської і комуністичної ідеології. У свою чергу Ханна Пальска з Collegium Civitas досліджує проблему комуністичної ідеології й інтелігенції в перший

Могили вояків УНР, полеглих під час польсько-більшовицької війни 1919 – 1920 рр. Православний цвинтар у Варшаві

післявоєнний період. Лешек К. Гілейко, викладач Варшавського університету економіки, у статті *«Між диктатурою та маніпуляцією. Світ влади та світ праці»* задумався над роллю, яку в ПНР у пропагандистському та реальному планах відігравав «великопромисловий робочий клас». Автором наступної роботи під назвою *«ПНР — система і суспільство»* є Кшиштоф Кічіньські, викладач Інституту прикладних соціальних наук Варшавського університету, котрий зосередив свою увагу на тому, що вдалося тогочасному суспільству досягнути, незважаючи на обмеження, нав'язані системою. Анджей Шпочіньські з ІПС ПАН та Collegium Civitas у праці *«Трансформації географії світу культури в період ПНР»* представив цікавий матеріал про те, котрим французьким, російським і радянським письменникам та яким художнім творам відведено найбільше місця у підручниках епохи ПНР. Науковець аналізує також міжвоєнний період, роки III Речі Посполитої, що дозволило йому визначити авторів, чиї імена завжди були включені до програм, та тих, котрі через ідеологічні причини були введені лише у часи ПНР.

Славомір Лоджінські з Інституту соціології Варшавського університету у своїй статті підняв неоднозначне питання ставлення окремих

національних меншин до польської держави. В останній, проте надзвичайно цікавій роботі *«Між «Втраченою Річчю Посполитою» та «Річчю Посполитою на вигнанні»*. Польські осередки літературного життя на еміграції» Малгожата Пташиньска-Вуйчік з Інституту національної пам'яті вивчала найважливіші інтелектуальні центри на еміграції.

Звісно, з нашого боку проявом надзвичайної самозакоханості та мегаломанії було б стверджувати, що представлений том матеріалів конференції, а також інші заходи, проведені в рамках дослідницької програми «Втрачена Річ Посполита», вичерпують тему й закривають питання необхідності подальшого аналізу цієї проблеми. Історична наука не визнає факту остаточного завершення будь-яких досліджень. Завжди можна, опираючись на іншу, багатшу джерельну базу, черговий раз спробувати оцінити втрати. Проте дозволимо собі сподіватися, що в таких майбутніх дослідженнях у нагоді стане ця книга, котра сьогодні потрапить до рук Читачів.

Єжи ЕІСЛЕР і Конрад РОКІЦЬКІ
Переклад Юлії ВАСЕЙКО
Світлини Івони СПАЛЕК / IPN

Німецькі солдати виселяють поляків з Іновроцлава

۱۵۰۰ ۴۵۱۴۱۴۸
۴۵۱۴۱۴۸

ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ

ЯКОВА САМУИЛОВИЧА

МИЛЬКАМАНОВИЧА

75 л. у. 9 февр. 1905 г.

26